

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Akadska godina: 2018./2019. g.

IKONOGRAFSKI PROGRAM PROČELJA CASA

TURCE U RIJECI

(Završni rad)

Mentor: dr. sc. Marina Vicelja-Matijašić

Studentica: Laura Fućak

U Rijeci, Rujan 2019. godine

Sadržaj

A. Sažetak	2
1. Uvod	3
2. Kontekst nastanka	4
3. Arhitekt i projekt obnove	6
4. Neomaurski stil	8
5. Ikonografski program	9
6. Poveznica s drugim gradovima i građevinama	16
6.1. Novi Grad, Gradska vijećnica	16
6.2. Brčko, Gradska vijećnica	18
6.3. Sarajevo, Gradska vijećnica	19
6.4. Mostar, Gimnazija	21
6.5. Zaključno o analognim primjerima	22
7. Problematika očuvanja	23
8. Zaključak	24
9. Popis literature	25
10. Popis priloga	27

A. Sažetak

Turska kuća građevina je koja se nalazi na području grada Rijeke, a svoje ime dobiva zbog dekoracije koja ju izdvaja iz okoline i funkcije koju je obnašala. Kuća je bila u funkciji turskog i grčkog konzulata. Ime dobiva nakon obnove i nadogradnje Palače Bartolich, koju 1906. godine izvodi arhitekt Carlo Conighi. Stilom gradnje i dekoracijom pripada neomaurskom stilu koji se upotrebljava u vrijeme historicizma na područjima koja su pripadala Austro-Ugarskoj. Neomaurski stil odlikuje preuzimanje elemenata iz razdoblja maurske Španjolske i uklapanje u novi kontekst i nove načine izvedbe. Neke od karakteristika su pročelja obojana horizontalnim crvenim i žutim trakama, korištenje motiva zvijezde, sedlasti i potkovasti lukovi, bifore, ornamentalna oslikana ili reljefna dekoracija i drugo.

Fasada je prožeta natpisima ispisanim na arapskom pismu te muškim i ženskim figurama secesijske izvedbe. Svi su natpisi u duhu vjere i vlasnika kuće, Nikolaia Nicolaki Effendi de Nicolaidesa. Sveukupno je ikonografski program vrlo interesantna pojava i pruža više pravaca za interpretaciju. Osluk Turske kuće sklon je ubrzanom propadanju iz razloga što se nalazi na eksterijeru. Restaurirana je bila 1997. godine te je danas oslik raspoznatljiv upravo zahvaljujući obnovi.

Analogni primjeri Turskoj kući brojni su, a u ovome radu su izdvojene gradske vijećnice u Novi Gradu, Brčkom i Sarajevu te škola, odnosno gimnazija, u Mostaru. Svaka od predstavljenih građevina posebna je i interesantna na svoj način, a gledajući ju usporedno s Turskom kućom u Rijeci imaju dodirne točke i zajedničke karakteristike, ali i različitosti. Takvom usporedbom uočava se da su određeni detalji kružili među majstorima i bili korišteni na više različitih mjesta, ali prilagođeni kontekstu.

Cilj rada je prikazati važnost riječke građevine i otvoriti put novim raspravama o prihvaćanju i suživotu s ovakvom manifestacijom kulture koja nije bila u tolikoj mjeri prisutna do izgradnje ovoga zdanja, a nakon izgradnje je postala prihvaćena kao sastavni dio riječkog pejzaža.

KLJUČNE RIJEČI: Turska kuća, Neomaurski stil, luneta, natpis, Nikolai Nicolaki Effendi de Nicolaidesa, Carlo Conighi.

1. Uvod

Tema ovoga rada je Turska kuća (Casa Turca) u Rijeci, građevina nastala 1906. godine u službi sjedišta turskog i grčkog konzulata. Cilj ovoga rada je interpretirati neke elemente njezine fasadne dekoracije unutar konteksta njezina nastanka i značenja. Dekoracija pročelja nije uobičajena za područje grada Rijeke i šire okolice, a čine ju oslikane lunete s muškim i ženskim likovima, natpisima na arapskom jeziku te slikana dekoracija u potkrovnom potezu. Ikonografski program svjedoči o utjecaju druge kulture, ali na način da uvažava kulturu područja na kojemu se nalazi. Drugim riječima, ikonografski program sadrži elemente karakteristične za neomaurski stil, ali uz dodane elemente karakteristične za područje Rijeke.

Rad je podijeljen na nekoliko cjelina:

1. KONTEKST – poglavlje u kojem se objašnjava kontekst nastanka građevine te povijesni i kulturalni okvir
2. ARHITEKTONSKI PROJEKT I OBNOVA - daje se prikaz arhitekture i projekta obnove, osnovne informacije o arhitektu zaduženom za nadogradnju te se građevina smješta u stilsko razdoblje.
3. STILSKA ANALIZA - problematizira se pitanje stila, definiraju se i analiziraju formalni elementi te se donose poveznice s analognim primjerima
4. IKONOGRAFSKA I IKONOLOŠKA ANALIZA – centralni je dio rada u kojem se prezentira i analizira ikonografski program te se izvode nova moguća čitanja na način da se riječki spomenik povezuje sa spomenicima sličnih obilježja.

U tekstu se, dakle, pokazuje rezultat istraživanja provedenog pomoću različitih metoda. Istraživani su stari primjerak novina *La Bilancia* iz 1906. godine koja je ujedno i godina projekta obnove građevine, i arhivska građa, odnosno mapa s radovima Delvske škole iz Kastva. Rad na terenu proveden je na području Rijeke (Turska kuća) i na području Novog Grada (gradska vijećnica). Za analizu Sarajevske vijećnice korišteni su podaci prikupljeni pri prošlogodišnjem posjetu Sarajevu, a ostali analogni primjeri povezani su pomoću foto-dokumentacije prikupljene s interneta.

2. Kontekst nastanka

Na prostoru gdje se danas nalazi Turska kuća (ulica Giuseppe Verdi i ulica Vatroslava Lisinskog) od 1879. godine se nalazila Palača Bartolich.¹ Zdanje je bilo u vlasništvu Antonie Bartolich, „udovice riječkoga kapetana Tommasa Gelleticha.“² Nedugo nakon toga, 1883. godine, Antonia Bartolich Gelletich, „daje podići potkrovlje za stanovanje, pregraditi dio kuće te daje sagraditi balkon na prvom katu.“³ Za pregradnju je zadužen bio arhitekt Giacomo Mattich, a već spomenuti balkon koji je izradio, ostao je netaknut i nakon kasnije pregradnje o kojoj će ovdje biti riječ.⁴

Usljed brojnih događanja koja su zadesila područje grada Rijeke dolazilo je do promjena. Zahvaljujući tome što 1719. godine Rijeka postaje slobodna luka i što cesta Karolina postaje otvorena većim dijelom za promet 1723. godine⁵ na područje grada Rijeke dolaze ljudi različitih kultura. Bilo je to ili zbog političkih, ili ekonomskih razloga, ali uvijek su ta dva razloga bila i međusobno isprepletena. Tako polovicom 19. stoljeća zbog sve češćih ekonomskih razmjena između Rijeke i Turske dolazi do potrebe za povezivanjem i od tada se prati boravak i zaduženost turskih konzula na ovome području.⁶ „Godine 1891. u Rijeku dolazi, 31. kolovoza, Nikolai Nicolaki Effendi de Nicolaidides.“⁷ On je za područje grada Rijeke bio i turski i grčki konzul, a jedno je vrijeme (prije službe u Rijeci) bio u turskom konzulatu u Madridu.⁸ Boravak u Španjolskoj je iznimno važan za ovaj rad budući da/jer se može gledati kao jedno od ishodišta za korištenje neomaurskog stila u obnovi i nadogradnji građevine u kojoj će biti turski i grčki konzulat od 1906. godine.

Također treba spomenuti kako je Klub prirodnih znanosti 1906. godine organizirao predavanja o Orijentu – kulturi i geografskim obilježjima.⁹ Taj nam podatak govori u prilog tome da je

¹ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ, Turska kuća – Casa Turca u Rijeci, Rijeka, Hrvatsko-tursko društvo Rijeka, Liber d.o.o. Rijeka, 2007. 32.

² DAINA GLAVOČIĆ, Arhitektura historicizma u Rijeci 1845. – 1900. Arhitektura i Urbanizam, Rijeka, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2001.,134

³ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 32.

⁴ Isto, 32.

⁵ Isto, 61.

⁶ Isto, 61.

⁷ Isto, 62.

⁸ Isto, 62.

⁹ La Bilancia, *Club di scienze naturali*, Lunedì 17. Dicembre, 1906.

umjetnost i kultura Drugih bila prihvaćena na području grada Rijeke te da je postojala zainteresirana publika za koju su se ovakva predavanja i skupovi održavali. To nam, također, govori o tome kako status Rijeke koji danas ima kao luka različitosti potiče još od ranijih vremena. Ako sagledamo tu činjenicu, pojava ovakve građevine nije bila preveliko iznenađenje za većinu građana, a uz to je Rijeka pripadala području Austro-Ugarske na kojem su građevine istoga stila nicali od 1880-ih. Čini se kao da je teren već bio pripremljen za ovako nešto i bilo je pitanje vremena kada će se i u Rijeci pojaviti građevina koja će svojim izgledom buditi zainteresiranost ljudi i koja će pričati posebnu priču o kulturi koju prenosi i o gradu koji ju prihvaća.

3. Arhitekt i projekt obnove

Kada Nikolai Nicolaki Effendi de Nicolaides postaje turski i grčki konzul za područje grada Rijeke započinju pregovori o obnovi i nadogradnji prethodne građevine. On 1906. godine poziva arhitekta Carla Conighija¹⁰ i tada trokatna građevina postaje četverokatna (plus peti potkrovn kat), a mijenja se i cjelokupan izgled pročelja. Funkcija građevine bila je sjedište turskog i grčkog konzulata.

Carlo Conighi bio je arhitekt koji je radio na području Rijeke i okolice. Završava Politehniku u Münchenu 1875. godine.¹¹ Stvarao je u razdoblju historicizma i secesije te mu stoga i arhitektonski stil varira između ta dva različita izričaja. Pri projektiranju Turske kuće kombinirao je oba „stila“, pa na građevini dominira dekoracija neomaurskog stila koji pripada historicizmu, ali su vidljiva i obilježja secesije, ponajviše uočljiva na likovima unutar luneta. Ime Carla Conighia kao arhitekta stoji uz brojne građevine na području Rijeke i okolice, a neke od njih su i Palača Miculinich-Richtmann, nekadašnja sinagoga, Palača Schiucca-Matcovich.

Fotografija 1: Turska kuća, Rijeka, 1906.

Fotografija 2: Turska kuća, pročelje koje gleda na Verdijevu ulicu, 1906.

¹⁰ Isto, 33.

¹¹ Isto, 46.

Pročelje je dizajnirano u „eklektičkoj maniri historicizmu bliskog orijentalnog ukusa, u pseudmaurskom stilu s primjesama venecijanske neogotike.“¹² Iznad svakoga prozora nalazi se luneta šiljatog oblika, a ispod prozora se nalazi motiv blagih istaka pravokutnog oblika. Na prvom su katu lunete ispunjene ljudskim figurama zaključene natprozornikom, kojeg povrh ravnog završetka krasi motiv šiljastih istaka. Drugi kat ima prozorske otvore i dekoraciju oko njih koja se sastoji od blago zašiljenih luneta koje nadvisuje sedlasti luk podebljan sivom trakom na vanjskom obrisu. Treći kat ima gotovo identične otvore i dekoraciju kao na drugom katu, samo što na ovom izostaje siva traka na vanjskom obrisu lukova. Na potkrovnom katu, iznad vijenca koji je nekada bio završetak građevine, nalaze se bifore s potkovičastim lukovima. Prostor između bifora odvojen je zidnom površinom obojanom tako da uzorak izgleda kao da je obložen crvenim i žutim keramičkim pločicama. Iznad zidne površine raščlanjene biforama nalazi se oslikani potkrovni prostor u obliku trake koja okružuje građevinu. O natpisima i dekoraciji te njezinom značenju bit će riječi u poglavlju „Ikonografski program“.

¹² ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 33, 34.

4. Neomaurski stil

Prije nego li se krene u objašnjavanje pojma i karakteristika ovoga stila, treba se riješiti problematika dvaju naziva te objasniti što znači historicizam. Historicizam „označava pristup u umjetnosti, posebice u oblikovanju prostora gdje se cjelokupna sadržajna i oblikovna inspiracija pokušava pronaći u prošlosti, u stilovima i oblikovnim elementima koji su svoje rađanje, sazrijevanje i nestajanje doživjeli u nekom od prošlih vremena. Taj pogled unatrag, stvaranje i oblikovanje sadašnjosti i usmjeravanje prema budućnosti temeljeno na vrijednostima prošlosti, okvir je unutar kojega nastaje historicizam.“¹³ Način gradnje i dekoracije o kojem je u ovom radu riječ svoje začetke ima u drugoj polovini 19. st., a nosi naziv pseudomaurski ili neomaurski stil. Neostilovi su česta pojava u razdoblju historicizma,¹⁴ stoga će se u ovom radu koristiti izraz neomaurski budući da građevina pripada razdoblju historicizma s elementima secesije.

Karakteristike neomaurskog stila preuzete su iz razdoblja maurske Španjolske,¹⁵ a građevine pod takvim utjecajem pojavljuju se diljem prostora Austro-Ugarske. Karakteristike takve gradnje najčešće su pročelja obojana trakama karakterističnih boja, korištenje motiva preuzetih iz korpusa islamske umjetnosti, korištenje zvjezdastih motiva, potkovičastih lukova, sedlastih lukova, obojene keramike, arapskog pisma i kaligrafije, biljne, geometrijske i ornamentalne dekoracije i drugo. Kombinacija tih karakteristika rezultirala je živopisnim građevinama koje su svojim pročeljem i/ili interijerom svjedočile, i koje svjedoče o kulturi koja proizlazi iz tog stila, ali o kulturi prostora i zajednice koja prihvaća taj stil.

¹³ DAINA GLAVOČIĆ (bilj. 2),

¹⁴ Hrvatska enciklopedija, *Historicizam* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25760>, posjećeno: 17.08.2019.)

¹⁵ Wikipedia, Pseudomaurski stil (https://bs.wikipedia.org/wiki/Pseudomaurski_stil, posjećeno: 17.08.2019.)

5. Ikonografski program

Ikonografski program i značenje oslika detaljno je obrađeno u knjizi *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci* (2007). Cjelokupni oslik pročelja sastoji se od muških i ženskih likova, natpisa na različitim varijantama arapskog pisma te od dekorativnih motiva. Natpisi koji ispunjavaju lunete pisani su različitim vrstama arapskog pisma: nastalik, sulus, kufi i tugrai.¹⁶ Na pročelju koje gleda na Verdijevu ulicu nalazi se 20 oslikanih luneta, dok se na onom koje gleda na ulicu Vatroslava Lisinskog nalazi 30. Iako se pročelje sastoji od 50 oslikanih luneta, oslici se uglavnom ponavljaju. Od sveukupno 95 natpisa, različitih je 13 (plus različite varijante Nikolakijeva imena), dok su dva natpisa djelomično nečitljiva zbog dotrajalosti i zuba vremena. Figure s muškim i ženskim obilježjima koje se pojavljuju u 16 luneta na prvom katu identične su uz pokoje preinake. Muška figura identificira se kao morčić,¹⁷ što ima šire značenje ako se uzmu u obzir legende o nastanku morčića. Postoji nekoliko legendi o nastanku morčića. Jedna govori kako su se u 16. st. Turci utaborili na Grobničkom polju i vršili su prijetnje nad Rijekom, a tada Plemeniti Zrinski odapinje strelicu koja gađa turskog pašu u sljepoočnicu nakon čega se njegova vojska razbježava. Tijekom te opsade građani Rijeke gledali su prema nebu i molili da kamenje s neba krene padati i pobije Turke, potom se to događa i zatrpava Turke do vrata, a na polju ostaju viriti samo njihovi turbani.¹⁸ Druga pak legenda ima drugačiji ton. Ona potječe s Pelješca gdje je jedna talijanska kontesa imala sluškinju tamnije puti koju je iznimno cijenila i voljela. Povodom toga ona joj daruje slobodu, a kako bi opet imala uspomenu na nju dala je izraditi naušnice s njenim likom.¹⁹ Naime, kada sagledamo ove legende i onda promotrimo muške figure na Turskoj kući možemo postaviti pitanje zašto se takav lik pojavljuje na građevini koja je bila sjedište turskog konzula. Pojava tih figura može govoriti o tome kako je turski konzul, Nikolai Nikolaki Effendi de Nikolaides, uvažavao riječku prošlost i kulturu, te iako je bio u službi Turaka htio je pokazati da cijeni riječku tradiciju. Također se iz toga može izvući da izgradnjom, odnosno dekoracijom ove vrste na području grada Rijeke koja nije uobičajena za to, ali i šire područje, želi i dalje uključiti riječku tradiciju na zgradu koja svjedoči o tuđoj kulturi. Na taj način se na

¹⁶ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 82.

¹⁷ Isto, 83.

¹⁸ TZ Grada Rijeke, *Kako je nastao legendarni riječki morčić*, <https://www.fiuman.hr/kako-je-nastao-legendarni-rijecki-morcic/> (Posjećeno: 15.08.2019.)

¹⁹ TZ Grada Rijeke (bilj. 17.), posjećeno: 15.08.2019.

nešto što nije tipično riječko dodaje motiv koji je karakterističan za grad Rijeku i tako se stvara spomenik koji svjedoči o multikulturalnosti i njezinom prihvaćanju. Naravno, to razmatranje vrijedi samo ukoliko prikazane figure na pročelju uistinu jesu morčići, što nije lako za potvrditi pošto nisu predstavljene na način koji je karakterističan za izradu i prikaz izvornih riječkih morčića. No opet, sama pojavnost figuralnih likova na građevini koja nosi neomaurska obilježja je iznimno važna pošto to nije bilo uobičajeno za građevine takve vrste što nam također govori o važnosti integracije ove građevine na područje Rijeke i među njezine stanovnike.

Muške i ženske figure okružuju natpisi. Kako su u spomenutoj knjizi natpisi predstavljeni po etažama, s desna na lijevo, tako će biti predstavljeni i ovdje. Ovdje se nalazi izvorni preslik, slovni i izgovoreni prijenos te prijevod teksta na hrvatski,²⁰ a ovdje će biti predstavljen isključivo prijevod na hrvatski. U Verdijevoj ulici natpisi se pojavljuju naizmjenično uz muške i ženske figure.²¹ Prvi se natpisi pojavljuju naizmjenično tri puta, natpis koji se pojavljuje u luneti oko prikaza figure glasi „Bog je jedini pobjednik“, u desnom kutu pojavljuje se natpis „Oslanjam se na Boga! Bog je (čist)!\“, dok se u lijevom kutu natpis čita kao „U ime Boga milostivog i samilosnog.“ U ulici Vatroslava Lisinskog je isti slučaj s natpisima oko muških i ženskih figura, samo što se ovdje isti natpis pojavljuje pet puta naizmjenično uz muški i ženski lik.²² Natpisi su istovjetni onima iz Verdijeve ulice, a glase: „Bog je jedini pobjednik!\“, „Uzdaj se u Boga! Bog je (čist?)“ i „U ime Boga milostivog i samilosnog.“²³ Natpisi koji se pojavljuju uz figure istovjetni su unutar svake lunete i nadprozornika. Kada se uzmu u obzir legende o nastanku morčića i tekst koji ih okružuje može se doći do zanimljivog zaključka. Na cjelokupni prizor se može gledati kao na poruku da se unatoč lošem događaju, odnosno ratu, može vidjeti snaga i milostivost Boga ili da je Bog onaj koji dovodi ljude do zaključka da svaki čovjek ima pravo na svoju slobodu, neovisno o statusu. Sagledavši prvu legendu, može se izvesti zaključak da unatoč tome što se dogodilo Turcima na Grobničkom polju, ili onome što bi se dogodilo riječkom narodu da je napad nastavljen, Bog je imao druge planove koji su iz nekog razloga bili potrebni da bi se došlo do boljega svijeta. Bog oprašta i sigurna je vjera u njega te stoga ljudi moraju oprostiti jedni drugima i ostaviti prošlost iza sebe kako bi se došlo do boljega sutra. Gledajući drugu legendu, gdje talijanska kontesa daje slobodu svojoj sluškinji, opet je moguće povezati

²⁰ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 81.

²¹ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 86 – 87.

²² ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 102.

²³ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 102 -103.

natpise uz smisao i poruku legende. Naime, uz pomoć Boga i njegove samilosti, njegovog znanja i snage, čovjek uspijeva shvatiti poantu života i slobode i osigurava takav osjećaj i drugima, onima koji su u određenim vremenima ljudske povijesti smatrani nižom klasom - ljudima bez slobode i prava glasa. Naravno, svi ti natpisi se mogu gledati i kao samostalne poruke, upravo se tako i pojavljuju na višim katovima, ali je iznimno interesantno postavljanje takvih, vjerskih, natpisa uokolo ljudskih likova koji nisu česta pojava na građevinama neomaurskog stila.

Fotografije 3 i 4: Detalj pročelja, Turska kuća, Rijeka, 1906.

Drugi kat Turske kuće nema figuralne prikaze te se u svakoj luneti natpis pojavljuje na jednom mjestu. Natpis se nalazi u žuto obojenom obliku koji može podsjećati na turban. U Verdijevoj se ulici ukupno nalazi sedam natpisa od kojih su četiri različita. Prvi natpis, koji je jedini koji se pojavljuje samostalno, glasi „Ne ureklo se!“²⁴ Od sljedećih se svi pojavljuju u dva navrata, a prevode se kao: „O, Božji poslanice, o, moj oče, o, majko moja!“, „Uzdam se u Boga!“ i „Ne ureklo se!“²⁵ Razlika između ova dva natpisa koja se prevode kao „Ne ureklo se“ jest u pismu. Prvi natpis koji se pojavljuje samostalno pisan je uglatim kufi pismom²⁶ dok je drugi, ponovljen u dva navrata, pisan sulus pismom.²⁷ Drugi kat koji gleda na ulicu Vatroslava Lisinskog formalno je drugačiji od strane koja gleda na Verdijevu ulicu. Ovdje se nalazi 10 natpisa, no oblikovanje luneta je drugačije te se zbog toga na različiti način pojavljuju. Na ovoj se strani nalaze i dva trodijelna natpisa što je posljedica uklapanja luneta i nadprozornika ili slijepih lukova iznad balkona na trećem katu. U ovom slučaju, zbog oblika balkona (odnosno ravnog

²⁴ ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ (bilj. 1), 89.

²⁵ Isto, 90 – 92.

²⁶ Isto, 89.

²⁷ Isto, 92.

podnožja) nadprozornik skladnije sjeda ispod nego što bi to bio slučaj za slijepi sedlasti luk. Natpisi koji se samostalno pojavljuju pisani su sulus pismom i glase: „U ime Boga milostivog i samilosnog“, „Uzdam se u Boga“, „O, Gospodaru moći!“, „Spas je u iskrenosti!“, „Ne ureklo se!“, „Bog je najbolji zaštitinik!“ i „Ne ureklo se!“ (kufi pismo).²⁸ Trodijelni natpisi nešto su složeniji; natpis koji se nalazi unutar lunete preveden je kao „Blagoslovio uzvišeni Bog, 1324.“²⁹ Godina 1324. potječe u ovom slučaju iz lunarnog kalendara, a razdoblje je od 25. veljače 1906. do 13. veljače 1907. prema našem kalendaru.³⁰ Natpis u lijevom kutu ponavlja već viđeni natpis „Uzdam se u Boga! On je (čist?)!“,³¹ a isti je slučaj i s natpisom iz desnog kuta „U ime Boga milostivog i samilosnog.“³² Drugi trodijelni tekst ponavlja natpise u lijevom i desnom kutu kao na prvom trodijelnom natpisu s ove strane, dok se natpis u sredini razlikuje, a značenje mu je „O, Božji poslaniče, o, moj oče, o, majko moja!“³³

Fotografija 5 i 6: Detalj, natpis na pročelju Turske kuće, 1906.

²⁸ Isto, 105 – 113.

²⁹ Isto, 107.

³⁰ Isto, 107.

³¹ Isto, 107.

³² Isto, 107.

³³ Isto, 111.

Na trećem katu Verdijeve ulice nalazi se 7 natpisa. Natpisi su smješteni unutar žuto ispunjenog oblika koji u donjem dijelu nalikuje cvjetnom obrubu, a u gornjem vrhu turbana. Natpisi se tekstom ne razlikuju od drugih, a glase: „Uzdam se u Boga!“ (ovaj se natpis ponavlja dva puta), „Spas je u iskrenosti!“, „O, Gospodaru moći!“, „Bog te zaštitio!“, „Blagoslovio uzvišeni Bog!“ i „Ne ureklo se!“.³⁴ Situacija na trećem katu ulice Vatroslava Lisinskog nije bitno drugačija, a natpisi su sljedeći: „Blagoslovio uzvišeni Bog!“, „Uzdam se u Boga!“, „Spas je u iskrenosti!“, „U ime Boga milostivog i samilosnog“, „O, Gospodaru moći!“, „Bog je najbolji zaštitnik! 1324.“, „Blagoslovio uzvišeni Bog! 1325.“ i „Ne ureklo se!“.³⁵ Na dvije lunete tekst je oštećen te nije sa sigurnošću otkriveno što piše, no za jedan se pretpostavlja da je natpis „Uzdam se u Boga“,³⁶ a za drugi da je napisano ime Nikolakides.³⁷ Ispis varijante Nikolakijeva imena odskače od ostalih natpisa na prve tri etaže, ali uzevši u obzir činjenicu da se nalazi na posljednjoj etaži na kojoj se nalaze oslikane lunete, te na luneti kojom završava niz luneta te etaže, može se gledati kao namjerni naglasak. Također se može gledati i kao prijelaz iz natpisa s tematikom vjere na natpise koji se protežu uz potkrovnju traku.

Fotografija 7: Detalj pročelja, Turska kuća, Rijeka, 1906.

Prostor ispod potkrovlja koji je ispunjen natpisima i dekoracijom ima drugačiju vrstu poruka. Na potkrovnom prostoru koje gleda na Verdijevu ulicu nalazi se 15 natpisa koji se sastoje od potpisa vlasnika, datuma i tugra.³⁸ Natpisi se nalaze u kvadratnim površinama, ispunjenim različitim bojama. Na ovome se dijelu nalaze godine 1325. i 1323., tuga sultana Abdulhamida II., ime

³⁴ Isto, 93 – 98.

³⁵ Isto, 114 – 122.

³⁶ Isto, 121.

³⁷ Isto, 123.

³⁸ Isto, 99.

vlasnika u varijanti Nikolaki te ime vlasnika u varijanti Nikolaki efendija Nikolaides.³⁹ Tugra je kaligrafski amblem, a koristi se kao sultanov znak.⁴⁰ Potkrovlje koje gleda na ulicu Vatroslava Lisinskog nosi 30 natpisa. Pojavljuju se varijante Nikolakijeva imena, tugra sultana te lunarne godine, no ovdje se pojavljuje i fraza, koja je već viđena na nekoliko luneta, a glasi „Ne ureklo se!“.⁴¹ Ovdje se može vidjeti odmak od natpisa viđenih na dijelovima ispod potkrovlja, ali se ti natpisi ne smiju gledati različito od cjeline. Vjerojatno su smješteni u potkrovnju traku kako bi zaokružili cjelokupni program i kako bi promatračima i posjetiteljima pružili širi kontekst nastanka i kulture koju prenosi.

Fotografija 8: detalj potkrovlja, Casa Turca u Rijeci, 1906.

Sveukupno, cijelo zdanje širi poruku vjere, iskrenosti i uzdanja u Boga. Predstavlja Boga kao spasitelja od svakojakih zala i pruža ljudima potporu i snagu da nastave dalje i budu bolji ljudi. Kao cilj cjelokupne poruke može se gledati univerzalno značenje, a to je da svaki pojedinac, gdje god se nalazio u tom trenutku, ima nekoga u koga se može uzdati i osjećati sigurno. Kakvim god ljudima bili okruženi, i sami smo vrijedni i sebe trebamo gledati kao dio veće cjeline kojom treba vladati iskrenost, snaga i vjera. Kompletna poruka natpisa se može prenijeti i na značenje građevine. Ona se ne nalazi unutar područja na kojem je takvo nešto uobičajeno i nezamijećeno,

³⁹ Isto, 99.

⁴⁰ Isto, 99.

⁴¹ Isto, 124 – 126.

ali svojim postavljanjem ona postaje dio cjeline i širi svijest o zajedništvu ljudi i snazi koju imaju kada jedni drugima vjeruju, kada su iskreni i imaju nešto što ih vodi. To nije konačna interpretacija, umjetnost je takva da pruža mnoge načine za čitanje umjetničkog djela te stoga poruka koju građevina šalje može biti još mnogo puta promijenjena i pročitana kroz druge oči.

6. Poveznica s drugim gradovima i građevinama

6.1. Novi Grad, Gradska vijećnica

Na granici koja dijeli Hrvatsku od Bosne i Hercegovine, u Novom Gradu, smještena je nevelika gradska vijećnica. Današnja funkcija te zgrade ostala je izvorna u oba segmenta, a to je da i danas ima funkciju gradske vijećnice i muzeja. Drugi, muzejski, dio prostora bio je prije 1990-ih namijenjen arheološkom muzeju, a nakon rata, zbog gubitaka eksponata, otvara se Zavičajni muzej. Zavičajni muzej nema velik broj eksponata, ali i dalje prati tradiciju građevine, a to je da drugi dio prostora ostaje namijenjen za muzejsku djelatnost. Građevina oblikom i dekoracijama pripada neomaurskom stilu. Nastala je 1892. godine, a kako je tijekom rata proživjela brojne gubitke obnovljena je 2013. Značajno je da je obnovu financirala Europska unija jer nam to govori o širem shvaćanju i prihvaćanju važnosti ove građevine.

Iako nema upečatljivo pročelje razrađeno crvenim i žutim linijama boja, dvije značajke ovoga zdanja, koje su po osnovnim motivima jednake, mogu se povezati s riječkom Turskom kućom. Oslikani strop glavne prostorije prožet je ornamentalnom dekoracijom, a središnji dio istaknutim čini slikana rešetka sačinjena od zvijezda koje su također ispunjene ornamentalnom dekoracijom. Dekoracija koja ispunjava prostor oko te oslikane rešetke i ona unutar nje identične su te je stoga cijeli oslik upotpunjena cjelina. Glavninu cijelog oslikanog stropa čine biljni i geometrijski motivi te korištenje različitih i žarkih boja.

Fotografija 9: Strop glavne prostorije, Gradska vijećnica, Novi Grad

Druga značajka koja se pojavljuje na ovoj građevini, a može se povezati s Rijekom, jest reljefni ukras balkona erkera. Taj reljef također ima oblik rešetke sačinjene od zvijezda i linija koje se protežu iz jednih zvijezda u druge. Ovaj reljef i njegova rešetka sačinjena od zvijezda u manjim su dimenzijama od oslikanog stropa, ali ponavlja ideju već predstavljenu na oslikanom stropu glavne prostorije.

Fotografija 10: Balkon, Gradska vijećnica, Novi Grad

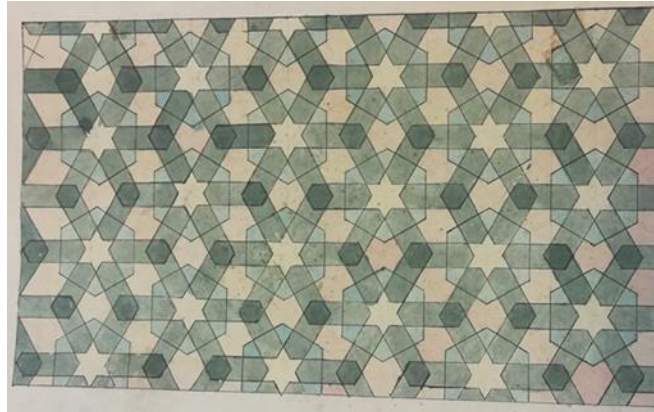
Ono što ove dvije značajke čini važnima za riječku građevinu jest to što se u Rijeci iznad ulaznih vrata u samu zgradu nalazi rešetka od kovanog željeza koja ima identičan oblik ispunjen zvijezdama i linijama koje ih međusobno povezuju. Takav motiv u kovanom željezu se pojavljuje i na unutarnjim prozorima uz stubište te na vratima u prizemlju.

Fotografija 11: Rešetka, Casa Turca, Rijeka

Ono što se može nastaviti na ova razmatranja o zvjezdastim motivima jest vježba iz 1909. godine, a koja se nalazi u Državnom arhivu u Rijeci. Vježba dolazi iz kastavske Delavske škole i predstavlja motiv zvijezda u rešetkastom rasporedu. Ovaj primjerak je u mnogo manje

razrađenom obliku i sastoji se od isključivo peterokrakih zvijezda i linija. Iako nije direktno poveziva s građevinom u Novom Gradu ili u Rijeci, pokazuje nam kako su zvjezdasti motivi bili popularni u prvom desetljeću 20. st.

Fotografija 12 : Frlan Vjekoslav, Tečaj (Delavska škola), 1909.

6.2. Brčko, Gradska vijećnica

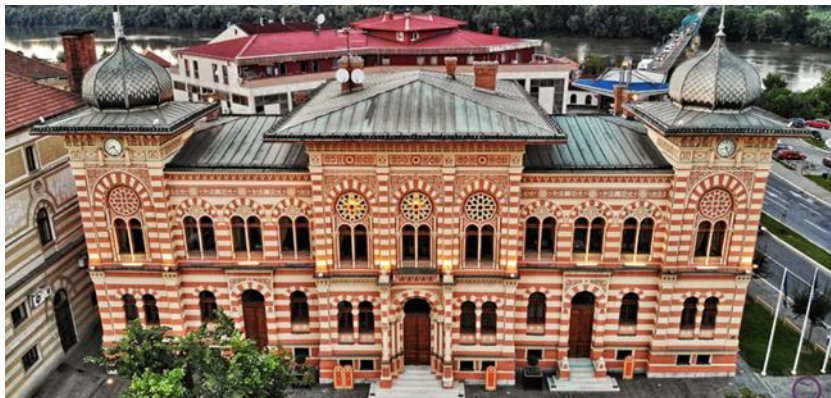
Gradsku vijećnicu u Brčkom izvide arhitekti, koji će kasnije biti zaduženi i za vijećnicu u Sarajevu, Aleksandar Vitek i Ćiril Iveković, 1892. godine.⁴² Nastaje u isto vrijeme kao i vijećnica u Novom Gradu. I ova građevina pripada neomaurskom stilu. Pročelje je obojeno crvenim i žutim horizontalnim trakama, a oblikom djelomično podsjeća na utvrdu s rizalitim sa strane. Na vanjskom plaštu izostaje oslikana dekoracija, a zamjenjuje ju reljefna. Prozorski otvori na prvom katu pojavljuju se u obliku monofora i bifora s potkovičastim lukom, dok otvore na drugom katu krasi bifore, također s potkovičastim lukom. Prozori gornje etaže dekorirani su reljefima te se tako svaka bifora nalazi unutar označenog luka. Na istaknutim dijelovima, rubnim rizalitim i središnjem rizalitu, iznad prozora se nalazi slijepa rozeta geometrijskog motiva i većeg omjera nego li je to slučaj kod dekoracije iznad otvora na uvučenom dijelu građevine. Unutar veće slijepa rozete nalazi se dekoracija u obliku zvijezde iz koje se radijalno šire linije. U manjim slijepim rozetama nalazi se Davidova zvijezda. Ovakav način korištenja motiva zvijezde nije viđen na obrađenim građevinama, ali ide u prilog tome da se na svakoj predstavljenoj građevini nalazi barem jedan motiv zvijezde i varijacije na tu temu. Donja i gornja etaža odvojene su horizontalnim vijencem koji se proteže uz cijelu građevinu, a središnji je dio – gdje je i glavni ulaz – istaknut. Vrata koja služe kao glavni ulaz natkrivena su plitkim portikom koji

⁴²

Wikipedia, Gradska vijećnica Brčko, https://hr.wikipedia.org/wiki/Gradska_vije%C4%87nica_u_Br%C4%8Dkom (posjećeno: 13.08.2019.)

ima potkovičasti lučni završetak. iznad potkrovnog vijenca nalazi se reljefna geometrijska dekoracija.

Iako ima manje dodirnih točaka s riječkom Turskom kućom nego što to ima vijećnica u Novom Gradu, ne treba zanemariti da potpada pod isti stil koji se širio Austro-Ugarskom i da su, svaka na svoj način, varijacije na tu temu. Na ovoj građevini izostaje slikana dekoracija (izuzevši horizontalne trake) i ljudski likovi što riječku građevinu čini zanimljivim primjerkom stila.

Fotografija 13: Gradska vijećnica, Brčko, 1892.

6.3. Sarajevo, Gradska vijećnica

Gradska vijećnica u Sarajevu rad je arhitekata Aleksandra Vitka i Ćirila Ivekovića iz 1896. godine.⁴³ To je zdanje veliko u proporcijama, a odlikuje ga neomaurska dekoracija. Cjelokupna fasada obojana je u žute i crvene horizontalne trake kakve možemo vidjeti i na riječkoj Casa Turci, no na sarajevskoj građevini izostaje oslik u obliku figura ili arapskih natpisa. Ovdje se pak može pronaći raznovrsnija arhitektonska dekoracija nego na riječkom primjeru. Ono što ih stavlja pod isti nazivnik jest pripadnost neomaurskom stilu i dekoracija u obliku zvijezda i mreže sačinjene od njih. Ovdje se takav motiv nalazi na drvenim vratima i u mnogo je manje razrađenom obliku.

Sarajevska vijećnica trokutnog je tlocrta, a ima istaknuti prednji dio iznad glavnog ulaza. Poput riječke građevine, i sarajevska je uglovnica. S unutrašnje je strane predvorje nadvišeno

⁴³ AMIR PAŠIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Austrougarski period (1878. – 1918.)*, Sarajevo, 2010., 8.

kupolama, dok vanjski oblik istake ima kvadratni oblik. Ulaz je monumentalno naglašen, a povišenost središnjega dijela proteže se i iza rubova građevine. U raščlambi pročelja, na prvoj etaži istaknutog središnjeg dijela, korišteni su potkovasti lukovi, dok su na etaži iznad korišteni sedlasti. Na Turskoj kući pojavljuju se slijepi sedlasti lukovi, a potkovičasti lukovi nalaze se na biforama u potkrovnom dijelu kuće. Prozorski su otvori pravokutnog oblika, a tek su na posljednjoj etaži nadvišeni nadprozornikom s reljefnom dekoracijom. Ovdje je korišteno mnogo reljefne dekoracije, što na riječkoj građevini zamjenjuje slikana dekoracija.

Sarajevsku vijećnicu odlikuje bogatija dekoracija arhitektonskim elementima i dekoracija unutrašnjosti. Koristilo se puno više boje u dekoraciji interijera te se tako dobiva puno jači doživljaj maurskog stila. To nije iznenađujuće budući da se građevina nalazi u gradu koji ima povijest gradnje s islamskim dekorativnim i građevinskim elementima te su arhitekti mogli skupljati izvore i iz bliskog okružja. „Zbog određene sličnosti lokalnog i novog arhitektonskog rječnika prijem nove arhitekture nije bio izrazito kontrastan kao na Zapadu.“⁴⁴ Može se pretpostaviti da je građevina u Sarajevu izazvala puno manje iznenađenja nego li građevina u Rijeci, jer je stanovništvo već naviklo na takve oblike arhitekture. Riječka građevina priča drugačiju priču jer se nalazi unutar drugačijega konteksta. Riječka Turska kuća u sebi nosi priču o drugačijoj kulturi, poučava prolaznike i promatrače o novim stvarima, dok Sarajevska vijećnica uči o varijacijama na temu. To nikako ne umanjuje arhitektonsku, kulturnu i umjetničku važnost vijećnice, ona je i dalje jedan izuzetno važan spomenik Austro-Ugarske gradnje na području Bosne i Hercegovine.

Fotografija 14: Gradska vijećnica, Sarajevo, 1896.

⁴⁴ AMIR PAŠIĆ (bilj. 42.), 15.

6.4. Mostar, Gimnazija

Građevina u Mostaru razlikuje se u oblikovanju, ali i u funkciji od ostalih predstavljenih građevina. Ova je zgrada bila, a i danas je, u funkciji obrazovne ustanove, odnosno gimnazije. Za izgradnju je bio zaslužan arhitekt František Blažek, gradnja započinje 1898. godine kada je izgrađeno jedno krilo, a završava 1902. godine izgradnjom drugog krila s kojim građevina dobiva današnji izgled.⁴⁵ Vanjski plašt građevine obojan je horizontalnim trakama žute i narančaste boje, no kada se gleda iz daljine dobiva se dojam narančaste fasade. Kompleks se sastoji od središnjeg istaknutog dijela i dva krila koja flankiraju sredinu. Duž cijele građevine pojavljuju se otvori na tri razine. U istaknutom središnjem dijelu prve dvije etaže rastvorene su otvorima u obliku potkovičastih lukova, dok se na posljednjoj etaži nalaze bifore, također u obliku potkovičastih lukova. Rješenje otvora nešto je jednostavnije na krilima, gdje se na prvoj i posljednjoj etaži nalaze otvori pravokutna oblika, a na drugoj, odnosno srednjoj, etaži otvori polukružnog završetka. Središnji red prozora krase reljef koji se nalazi iznad otvora, a izveden je u obliku niše skromnih dimenzija. Kao i u Sarajevu, i ovdje je vrh građevine postavljena krovna kruna. Na vanjskom plaštu se nalaze trake podno prozora ispunjene reljefnom dekoracijom, a isti način dekoracije (samo drugi oblici) se pojavljuje na istaknutom središnjem dijelu u prostorima između prozora. Izgled eksterijera ove građevine nema puno poveznica s Turskom kućom u Rijeci i upravo iz tog razloga je predstavljena. Cilj je bio pokazati da se stil na različitim mjestima i u različitim funkcijama manifestira drugačije i da je izuzetno teško govoriti o stilu kao monotonom, nepromijenjenom obliku.

Fotografija 15: Gimnazija, Mostar, 1898. – 1902.

⁴⁵ Wikipedia, Gimnazija Mostar (https://hr.wikipedia.org/wiki/Gimnazija_Mostar, posjećeno: 16.08.2019.)

6.5. Zaključno o analognim primjerima

Zanimljivo je kako se neomaurski stil na području Bosne i Hercegovine često koristio za izgradnju gradskih vijećnica. Na području Europe takvu „pravilnost“ vidimo u neostilovima historicizma. Škole i obrazovne ustanove su najčešće bile građene u neorenesansnom stilu, a neogotika je bila česti pridjev sakralnih građevina. Svakako treba spomenuti i ponavljanje oblika, na različitim građevinama, u različitim gradovima, koje nam govori o tome kako je neomaurski stil imao određene motive i boje koji su bili popularni i koji su ga na određeni način predstavljali. Uzimanje zvijezde kao motiva koji se često pojavljuje u građevinama koje su pripadnice ovoga stila nije iznenađujući pošto je upravo zvijezda jedan od simbola Islama. Horizontalne crvene i žute trake ne mogu se uzeti kao pravilo neomaurskog stila pošto izostaju na gradskoj vijećnici u Novom Gradu, ali motiv zvijezde se pojavljuje na svakoj od predstavljenih građevina. No ni motiv zvijezde se ne može uzeti kao sigurnost koja se pojavljuje na građevinama neomaurskog stila budući da nisu svi primjerci pregledani i vrlo je vjerojatno da postoji građevina koja spada pod isti, ali na sebi ne nosi motiv zvijezde.

7. Problematika očuvanja

Riječka građevina nosi jedan problem. Cjelokupna vanjska dekoracija sastoji se od oslika. Opće je poznato da se slikani sloj koji se nalazi na vanjskim površinama lako uništava. Podložan je utjecajima vremenskih prilika i drugim vanjskim čimbenicima (ispušni plinovi i druga onečišćenja), ali i vandalskim ispadima kada se na javnim površinama ispisuju razni natpisi i slobodni oslici. Iako je obnova oslika i građevine bila je 1997. godine, danas je opet moguće vidjeti oštećenja koja su nastala slijevanjem kiše niz fasadu, zbog udara vjetra, ali i zbog onečišćenosti zraka. Gotovo je nemoguće naći zaštitu koja bi oslike zadržala u dobrom stanju duži niz godina, a da ne narušava prvotnu zamisao i izvedbu. Stoga je najvažnije zaštititi oslike od namjernih ili slučajnih oštećenja načinjenih od ljudske ruke. Unatoč tome što su vidljiva novonastala oštećenja, građevina i dalje priča svoju priču.

Važno je uzeti u obzir mogućnost bržeg propadanja te učiniti sve što se može kako bi se taj proces usporio. Također je važno napraviti dobru foto-dokumentaciju kako bi slike ostale zabilježene dugovječno u digitaliziranom obliku. Na taj se način može očuvati sjećanje na umjetničko djelo koje je sklonije propadanju od nekih drugih. To naravno nije konačno rješenje, ali se treba poduzeti sve što se može kako bi zdanje ostavilo neizbrisiv trag u sjećanju i kako bi moglo biti detaljnije proučeno i obrađeno kada tehnologija bude to dopuštala i omogućavala.

Fotografija 16: oštećenja oslika, Casa Turca u Rijeci, 1906.

8. Zaključak

U ovome radu obrađena je tema Turske kuće u Rijeci, njezin nastanak, osobe zaslužne za nastanak, te smještaj unutar povijesnog i kulturnog konteksta. Spomenut je stil kojemu pripada i njegove karakteristike, a obrađena je i problematika naziva stila. Veći dio posvećen je ikonografskom programu pročelja te značenju natpisa. Nakon prijepisa prijevoda natpisa s pročelja Turske kuće, oni su ubačeni u kontekst prostora na kojemu se nalaze te se došlo do zaključka o mogućoj poruci koju ovo zdanje prenosi. Nekoliko redaka posvećeno je restauraciji građevine i problematici očuvanja oslika. Analizirani su analogni primjeri Turskoj kući te su povučene poveznice između svakog pojedinačno i riječke građevine.

Nakon provedene analize na više razina dolazi se do zaključka da je riječka građevina iznimno važna u kontekstu neomaurskog stila. Ona nosi značajke koje ju razlikuju od drugih građevina, a time je čine i iznimkom na širem području. Sama pojava natpisa nije učestala na građevinama nastalim pod krilima ovoga stila, ali pojava ljudskih likova je iznimna. To ide u prilog važnosti riječke građevine kao jedne od predstavnice djela nastalih u neomaurskom stilu.

9. Popis literature

Literarni izvori:

THEODOR DE CANZIANI JAKŠIĆ, *Dekoratивно fasadno slikarstvo u Rijeci*, Rijeka, 2001.

THEODOR DE CANZIANI JAKŠIĆ, *Vegetabilni i zoomorfni ornamenti na riječkim fasadama*, 2006.

DAINA GLAVOČIĆ, *Arhitektura historicizma u Rijeci 1845. – 1900. Arhitektura i Urbanizam*, Rijeka, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2001

ESMA HALEPOVIĆ ĐEČEVIĆ, *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci*, Rijeka, Hrvatsko-tursko društvo Rijeka, Liber d.o.o. Rijeka, 2007.

JULIJA LOZZI-BARKOVIĆ, *Secesija u arhitekturi Rijeke*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2010.

LJUBINKA TOŠEVA KARPOWICZ, *Masonerija, Politika i Rijeka (1785. – 1944.)*, Rijeka, Državni arhiv u Rijeci (DARI), 2015.

AMIR PAŠIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Austrougarski period (1878. – 1918.)*, Sarajevo, 2010.

EDWARD W. SAID, *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor, 1978.

Novinski izvori:

La Bilancia, *Club di scienze naturali*, Lunedì 17. Dicembre, 1906.

Internetski izvori:

Hrvatska enciklopedija, *Historicizam* (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=25760>, posjećeno: 17.08.2019.)

TZ Grada Rijeke, *Kako je nastao legendarni riječki morčić*, <https://www.fiuman.hr/kako-je-nastao-legendarni-rijecki-morcic/> (Posjećeno: 15.08.2019.)

Wikipedia, Gimnazija Mostar (https://hr.wikipedia.org/wiki/Gimnazija_Mostar, posjećeno: 16.08.2019.)

Wikipedia, Gradska vijećnica Brčko,
https://hr.wikipedia.org/wiki/Gradska_vije%C4%87nica_u_Br%C4%8Dkom (posjećeno:
13.08.2019.)

Wikipedia, Pseudomaurski stil (https://bs.wikipedia.org/wiki/Pseudomaurski_stil, posjećeno:
17.08.2019.)

10. Popis priloga

1. Fotografija 1: Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
2. Fotografija 2: Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
3. Fotografija 3: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906. (preuzeto: <https://rijekaheritage.org/hr/kj/casaturca,%20turskakuca>)
4. Fotografija 4: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906. (preuzeto: <https://rijekaheritage.org/hr/kj/casaturca,%20turskakuca>)
5. Fotografija 5: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
6. Fotografija 6: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
7. Fotografija 7: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906. (preuzeto: https://issuu.com/htr/docs/turska_kuca_-_prvi_dio)
8. Fotografija 8: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
9. Fotografija 9: Strop glavne prostorije, Gradska vijećnica, Novi Grad, 1892.
10. Fotografija 10: Balkon (detalj), Gradska vijećnica, Novi Grad, 1892.
11. Fotografija 11: Rešetka, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.
12. Fotografija 12: Frlan Vjekoslav, Tečaj (Delavska škola, Kastav), 1909.
13. Fotografija 13: Aleksandar Vitek i Ćiril Iveković, Gradska vijećnica, Brčko, 1892. (preuzeto: <http://nula49.com/brcko/vijecnica-u-nedelju-u-narandzastoj-svjetlosti/>)
14. Fotografija 14: Aleksandar Vitek i Ćiril Iveković, Gradska vijećnica, Sarajevo, 1896. (preuzeto: https://bs.wikipedia.org/wiki/Sarajevska_vije%C4%87nica#/media/Datoteka:Sarajevo_knihovna.jpg)
15. Fotografija 15: František Blažek, Gimnazija, Mostar, 1898. – 1902. (preuzeto: https://hr.wikipedia.org/wiki/Gimnazija_Mostar#/media/Datoteka:Gimnazija_Mostar.jpg)
16. Fotografija 16: Detalj pročelja, Carlo Conighi, Turska kuća, Rijeka, 1906.